

UDC 94(395):7.04

**“VERETHRAGHNA AHURA CREATED”:
TO ICONOGRAPHY OF THE ANCIENT IRANIAN WARRIOR GOD**

H. Vertiienko

PhD (History)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

vertana77@gmail.com

The article deals with the problems associated with the iconography of the warrior god in the art of the ancient settled and nomadic Iranian-speaking peoples. As for the settled Iranians, the deity of victory and war Verethraghna (*Vərəθraγna*) takes an anthropomorphic image only in the Hellenistic Era. As a result of religious intercultural syncretism, he merges with Heracles and Ares in the iconography (the relief of Antiochus I of Cammagens (69–31 BC) in Nemrud Dage; a bronze statue of Heracles from Seleucia-on-Tigre (2nd century AD)). An independent anthropomorphic image of Verethraghna as the warrior with a spear, sword, and bird (*Varegna?*) on a helmet was formed in the numismatics of Kushan Bactria. However, it exists for a short time on a single stamp of coins (drachmas) of Kanishka time (127–150 AD) and does not find further development. At the same time, in the art of settled Iranian peoples, the image of Verethraghna could manifest itself in the number of zoomorphic images, in particular by the form of a boar's protom during the Sassanian Period (a silver dish from Nizhne-Shakharovka, State Hermitage). As for other zoomorphic incarnations of Verethraghna, which are known for the 14th *Yasht* of Young Avesta (except for Boar they are Ox, Horse, Camel, Ram, and Goat), it is not always possible to say confidently that these images belong to the warrior god.

Process of formation of zoomorphic images in the art of nomadic Iranian-speaking peoples has started since 7th century BC, which possessed oral tradition and religious-mythological system similar to the all-Iranian base. Scythian society had a militarized character, and existence a cult of the warrior deity, such as Verethraghna, is beyond a doubt. The Scythian warrior god could be visualized in the art of the nomads of Eurasia in the number of individual, dual and complex zoomorphic images. As for the anthropomorphic iconography of the warrior deity it could be associated with the Hellenic

Heracles from the 4th century BC (plaque of horse harness from Babina Mohyla), as it was typical for settled Iranians.

Keywords: Iranians, Scythians, warrior god, Verethraghna, art, iconography, image

Г. В. Вертієнко

**“ВЕРЕТРАГНА, АХУРОЮ СТВОРЕНИЙ”:
ДО ІКОНОГРАФІЇ
ДАВНЬОІРАНСЬКОГО ВОЇНСЬКОГО БОЖЕСТВА¹**

Візуалізація воїнського божества в образотворчій традиції давніх іраномовних народів залишається не до кінця з’ясованою. В осілих іранців антропоморфний образ божества війни та перемоги Веретрагни з’являється лише за елліністичної доби як результат релігійного міжкультурного синкретизму. Наративний опис Веретрагни, що може бути застосований для виділення його іконографії у мистецтві народів іранського світу, подано в релігійних текстах. Зокрема, 14-й *Яшт* Молодшої Авести безпосередньо присвячено цьому божеству. За його даними, Веретрагна втілюється в десятих образах-інкарнаціях, з яких шість зооморфні (копитні тварини – Бик, Кінь, Верблюд, Вепр, Баран, Цап), дві антропоморфні (П’ятнадцятирічний Юнак і Воїн з кинджалом (*karata-*)), один орнітоморфний (птаха-*Varegn*) та ще одне уособлення природного явища (потужний вітер, що є носієм *хварна* (*x’arənah-*), зцілення та сили)². Цілком імовірно, що зображення зазначених копитних тварин у мистецтві Стародавнього Ірану могли нести в собі образ Веретрагни, однак не завжди можна впевнено стверджувати, що вони належать саме

¹ Стаття підготована за матеріалами доповідей, прочитаних на Четвертому міжнародному науково-практичному семінарі “Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю” (м. Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 19 травня 2017 р.) та Міжнародній науковій конференції “XXI Сходознавчі читання А. Кримського” (м. Київ, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України) [Вертієнко 2017, 8–9].

² Переклад українською та коментарі див.: [Вертієнко 2013, 33–51; 2015, 48–54].

цьому божеству, а не іншому представнику пантеону³. Втім, необхідно підкреслити, що, за даними письмових джерел, з десяти наведених інкарнацій лише чотири належать суто Веретрагні (Вітер, Вепр, Цап і Воїн з кинджалом), тоді як всі інші можуть пов’язуватися з іншими зороастрійськими богами (табл. 1).

№	Інкарнація	<i>Яшт</i> 14, 2–27	<i>Яшт</i> 8, 13, 16, 20	<i>Яшт</i> 19, 35, 36, 38	<i>Денкард</i> , IX, 23.2-3	“Книга діянь Ардашира, сина Папакка”, IV, 11, 16–17, 22–24 ⁴
1	Вітер	Веретрагна				
2	Бик	Веретрагна	Тіштрія			
3	Кінь	Веретрагна	Тіштрія			
4	Верблюд	Веретрагна			Вайу	
5	Вепр	Веретрагна				
6	Юнак	Веретрагна	Тіштрія			
7	<i>Варегна</i>	Веретрагна		<i>Хварно</i>		
8	Баран	Веретрагна				<i>Хварно</i>
9	Цап	Веретрагна				
10	Воїн	Веретрагна				

Табл. 1

Щодо можливості *зооморфної* візуалізації Веретрагні в мистецтві осілих іраномовних народів або ж його ідентифікації на основі зооморфних втілень, відомих за 14-м *Яштом*, то спроби таких інтерпретацій робилися неодноразово [Askertan 1964, 55–69; Shenkar 2014, 162, 176–178 (з бібліографією)]. Попри скепсис частини дослідників [Shenkar 2014, 159⁵, 161⁶], слід підкреслити,

³ Дискусію див.: [Compareti 2014, 145–149]. Щодо проблеми можливості застосування текстів Авести для інтерпретації іранського та скіфського мистецтва див.: [Duchesne-Guillemin 1972, 265–271; Кузьміна 2002, 20–35, 124–145].

⁴ Див.: [Grenet 2003, 70–73, 123 (IV.11)].

⁵ “Vərəθraγna holds a peculiar record among Avestan deities for his number of incarnations – ten overall; among them can be found nearly all major animals appearing in Iranian art. This provides a vast field for speculation”.

⁶ “...The identification of Vərəθraγna based on his animal Avestan incarnations is highly problematic”.

що у стародавніх релігійно-міфологічних системах, і зокрема індоєвропейських, наявність у божеств зооморфних втілень була явищем стадіальним та універсальним⁷. Трагування протом⁸ шести тварин на срібному ранньосасанідському блюді з Нижньо-Шахаровки (**мал. 1**) як символів зороастрійських богів ми вважаємо найбільш імовірною. На думку В. Г. Луконіна, це є чи не перша спроба зображення цих божеств через їхні зооморфні втілення⁹. Образу Веретрагни на цьому блюді, на думку дослідника, відповідає протома вепра¹⁰ [Луконин 1977, 175] (**мал. 1а**).

Мал. 1, 1а. Срібне блюдо з Нижньо-Шахарівки, Сасанідський період (80-ті рр. III ст. н. е.), Ермітаж (за [Луконин 1977, 142, 175])

⁷ О. Є. Кузьміна зазначає: “Во многих религиях мифологический персонаж первоначально мыслился в зооморфном облике и лишь позже – в антропоморфном, в сопровождении животного, ставшего его атрибутом, что находило отражение в изобразительном искусстве: каждый персонаж представал или в зооморфном, или полиморфном виде, соответствующем мифу, а на более поздней стадии антропоморфизации – в человеческом облике, но в сопровождении связанного с ним в мифе животного” [Кузьмина 2002, 128].

⁸ У сасанідському мистецтві у протомах зображали суто царів або богів.

⁹ “Перед нами, пожалуй, первый пример появления в сасанидском искусстве зверей – символов зороастрийских божеств, но основой, на которой были созданы эти образы, в данном случае были не воспоминания о древневосточном искусстве, а эллинистические и римские прототипы” [Луконин 1977, 159]. Елліністично-римський вплив в образотвірчій програмі блюда простежується у стилізованих фігурах “гладіаторів”, що протиставлені протомам тварин.

¹⁰ Імовірно, таку ж семантику має зображення протоми вепра на архітектурному фризі Сасанідського періоду [Фрай 2002, *рис. 105*], див. нижче **мал. 18**.

Антропоморфний образ Веретрагни в Ірані та на території на захід від його кордонів (Анатолії та Кавказі) візуалізується на межі ер і зазнає значного елліністичного впливу через синкретизацію з Гераклом¹¹. Найбільш показовим є рельєф у Немруд Дазі, де Антіох I Каммагенський (69–31 рр. до н. е.) зображений поряд з божеством, яке позначене як “Артагна (< Веретрагна)-Геракл-Арес”¹² (мал. 2). Бронзова статуя Геракла була знайдена в Селевкії-на-Тигрі (Bagdad, Iraq Museum Inv. № 100178) [al-Salihi 1987, 160–167, fig. 57–67; Pennacchietti 1987, 169–185] (мал. 3).

На статуї, яка має висоту 85,5 см, збереглася білінгва. На правій нозі виписано текст грецькою мовою, що повідомляє про перемогу аршакідського царя Вологасіса IV над Каракенським (Мешанським) царством (*тушн*) у 151 р. н. е., у зв’язку з чим цар пожертвував цю статую “Геракла” (Ἡρακλέους) (стк. 16–19), яка є трофеєм у війні, до храму Аполлона [Potter 1991, 277–290] (мал. 4а (стк. 16–19)). Текст парфянською мовою на лівій нозі коротший, але

Мал. 2. Рельєф Антіоха I Каммагенського у Немруд Дазі (за [Shenkar 2014, 349, fig. 163])

¹¹ Див. також: [Benveniste, Renou 1934, 75–83; Stein 1940, 342–344; Duchesne-Guillemin 1973, 175; Gnoli, Jamzadeh 1988, 510–514; Shenkar 2014, 159–163].

¹² Пояснення походження цього синкретичного образу див.: [Boyse, Grenet 1991, 323–324].

ідентичний за змістом – цар жертвує статую “Веретрагни” (*wrtgrn*) до храму Тіра (*tyry*) (стк. 16–19) [Morano 1990, 229–238; Lipiński 1993, 127–134] (мал. 46 (стк. 16–19)).

Мал. 3. Бронзова статуя Геракла з Селевкії-на-Тигрі з білінгвою грецькою та парфянською мовами (Bagdad, Iraq Museum Inv. № 100178)¹³

1	ἔτους τοῦ	ΕΤΟΥΣ ΤΟΥ	1
	καθ' Ἑλληνας	ΚΑΘΕΛΛΗΝΑΣ	2
	βῆζ' βασιλευς	ΒΕΥΒΑΣΙΛΕΥΣ	3
4	βασιλέων Ἀρ-	ΒΑΣΙΛΕΩΝ ἈΡ	4
	κάκης Ὀλόγακος	ΣΑΚΗΣ ΟΛΟΓΑΚΟΣ	5
	υἱὸς Μιραδάτου βα-	ΥΙΟΣ ΜΙΡΑΔΑΤΟΥ ΒΑ	6
	[βα]σιλέως ἐπεστρα-	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΕΠΕΣΤΡΑ	7
8	τεύσατο Μεσσήνη	ΤΕΥΣΑΤΟ ΜΕΣΣΗΝΗ	8
	κατὰ Μιραδάτου βασι-	ΚΑΤΑ ΜΙΡΑΔΑΤΟΥ ΒΑΣΙ	9
	λέως υἱοῦ Πακόρου τοῦ	ΛΕΩΣ ΥΙΟΥ ΠΑΚΟΡΟΥ ΤΟΥ	10
12	πρωβασιλεύσαντος καὶ	ΠΡΩΒΑΣΙΛΕΥΣΑΝΤΟΣ ΚΑΙ	11
	τὸν Μιραδάτην βασιλέ-	ΤΟΝ ΜΙΡΑΔΑΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕ	12
	α ἐγδιώξας τῆς Μεσσηνίας,	ΑΕΓΔΙΩΞΑΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	13
	ἐγένετο ἐνκρατὴς ὅλης	ΕΓΕΝΕΤΟ ΕΝΚΡΑΤΗΣ ΟΛΗΣ	14
	τῆς Μεσσηνίας καὶ εἰκόνα	ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΑ	15
16	ταύτην χαλκῆν Ἡρακλέ-	ΤΑΥΤΗΝ ΧΑΛΚΗΝ ΗΡΑΚΛΕ	16
	ους θεοῦ, τὴν μετενεχθεῖ-	ΟΥΣ ΘΕΟΥ ΤΗΝ ΜΕΤΕΝΕΧΘΕΙ	17
	σαν ὑπ' αὐτοῦ ἀπὸ τῆς Μεσ-	ΣΑΝ ΥΠ' ΑΥΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗ	18
	νης, ἀνέθηκεν ἐν ἱερῷ τῷ	ΝΗΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ ΕΝ ΙΕΡΩ ΤΩ	19
20	δε θεοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ	ΔΕΘΕΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΤΟΥ	20
	χαλκῆς πύλης προκα-	ΧΑΛΚΗΣ ΠΥΛΗΣ ΠΡΟΚΑ	21
	θεμένου.	ΘΗΜΕΝΟΥ	22

Мал. 4а. Текст грецькою мовою на статуї Геракла із Селевкії-на-Тигрі (за [Potter 1991, 278; Morano 1990, 235])

¹³ Фото за: <http://parthiansources.com/site-introduction/parthia-overview/>

1 'b II šny'[n] [rš]k		1
2 wlgšy mlkyn mlk'		2
3 bry mtrdt ml[k' hš]gy		3
4 'l myšn br' mtrdt mlk'		4
5 bry pgwr mlkyn mlk' mtrdt		5
6 mlk' mn tmh mrdpw o hmk		6
7 myšn 'hdw o znh ptkr		7
8 wrtrgn 'lh' mh mn		8
9 myšn hytt nykndn b		9
10 tyry bgny hq'yumw		10

Мал. 46. Текст парфянською мовою на статуї Геракла із Селевкії-на-Тигрі (за [Lipiński 1993, 128])

Зображення Геракла, якого ототожнюють з Веретрагну, також збереглося на рельєфі Ардашира I в Накш-і Раджабі III [Vanden Berghe 1983, 126–127 (Cat. 35); Shenkar 2014, 160; *fn. 1005* (бібліографія)] (мал. 5а, 5б).

Мал. 5а. Рельєф Ардашира I в Накш-і Раджабі III¹⁴

¹⁴ Фото за: <http://www.djibnet.com/photo/sasanian/naqsh-e-rajab-iii-3101462500.html>

Мал. 56. Рельєф Ардашира I в Накш-і Раджабі III (промальовування за [Vanden Berghe 1983, 65, fig. 9; Shenkar 2014, 240, fig. 6])

На думку Дж. Чоксі, образ Веретрагни відбився в нумізматиці Сасанідської доби, зокрема на драхмах Варахрана II (276–293 рр. н. е.), що на *аверсах* зображають перед царем божество у вигляді юнака, який має головний убір, прикрашений головами птаха, вепра або коня [Choksy 1989, 133–134] (**мал. 6а–г**)¹⁵. Відповідно, на монетах візуалізується чотири з десяти інкарнацій Веретрагни, відомих за 14-м *Яитом*. Попри те що частина дослідників ставить під сумнів вказану інтерпретацію [Shenkar 2014, 161; Compareti 2014, 148], ми вважаємо її ймовірною. Слід підкреслити, що цей цар мав теофорне ім'я, що походить від Бахрама (Веретрагни). Той факт, що таке ім'я мали шість представників Сасанідської династії, свідчить про особливе вшанування ними культу Бахрама/Веретрагни [Вертієнко 2014, 273, прим. 2].

¹⁵ Пор. також: [Дашков 2008, 288]; https://www.ebay.ie/b/Silver-Ancient-Greek-Coins/4738/bn_18125070:

Мал. 6а–г. Срібні драхми Варахрана II¹⁶

В іранізованих державах елліністичного часу на схід від Ірану, зокрема в Кушанській Бактрії, образ Веретрагни так само міг синкретизуватися з Гераклом [Пугаченкова 1997, 1025–1040; Абдуллаев 1988, 26–34; Шагалина 2010] Як приклад можна навести теракотову фігурку Геракла з Термеза II ст. н. е. (випадкова знахідка) (мал. 7). Натомість він зафіксований у нумізматиці, де позначений бактрійською мовою як ОРЛАГНО¹⁷ [Stein 1887, 159–160; Grenet 2015, 213, fig. 1; 216; Jongeward, Cribb, Donovan 2015, 285] (мал. 8). Це божество зображено на серії

¹⁶ Фото за: а – [Choksy 1989, pl. 10,2]; б – <http://www.arianacoins.com/29/381/acsas-46-sasanian-kings-vahram-bahram-ii-with-prince-3-ad-276-293-ar-drachm-very-rare>; в – <https://www.coinarchives.com/a/results.php?results=100&search=bahram>; г – [Кинжалов, Луконин 1960, ил. 21].

¹⁷ Як варіант написання ім'я М. Штейн також наводить форму Ουραράνης [Stein 1887, 159].

Мал. 7. Теракота
Геракла з Термеза,
II ст. н. е.
(випадкова знахідка)¹⁹

монет часу Канішки I¹⁸ (127–150 рр. н. е.) в антропоморфному вигляді зі списом у правій руці. На поясі показаний меч, рукоять якого закінчується головою птаха. Також птаха зображено на його шоломі. Дослідники вважають, що цей птах (сокіл?) може бути ототожнений із птахом *Варегною*, який за 14-м *Яштом* Молодшої Авести виступає сьомою інкарнацією Веретрагни [Stein 1887, 159; Грене 1993, 151–152; Shenkar 2014, 161; Curtis 2016, 184]. Водночас сокіл уособлював поняття *x^varənah-*, тобто визначення точної семантики зображень птаха як на цих монетах, так і на оздобленні сасанідських царських корон як належних до сфери

Веретрагни або *x^varənah-* є проблематичним і не виключене поєднання обох цих семантичних ліній [Curtis 2016, 184–185; Piras 2017, 314].

Вже доведено, що Веретрагна не є суто зороатрійським божеством, а його походження сягає індоіранської доби [Benveniste, Renou 1935; Thieme 1960, 312–314], а 14-й *Яшт* належить до найдавнішої частини

Мал. 8. Бактрійська монета
часу Канішки I
із зображенням Веретрагни
(за [Shenkar 2014, 391, fig. 30])

¹⁸ Хоча ця серія не знаходить продовження на монетах наступника престолу Кушанського царства Хувішки (150–190 рр. н. е.), припускають, що через тісний синкретичний зв'язок Веретрагни і Геракла образ Веретрагни може надалі втілюватися в монетах із зображенням Геракла [Grenet 2015, 220; Jongeward, Cribb, Donovan 2015, 260–261].

¹⁹ Фото за: http://sanat.orexca.com/2010-rus/2010-2-2/natalya_shagalina/#!prettyPhoto/4/ = [Шагаліна 2010, рис. 5].

Молодшої Авести та містить архаїчні риси, кристалізація яких припадає на першу половину I тис. до н. е. [Boyce 1975, 63–65; Gnoli, Jamzadeh 1988; Skjærø 1995, 160–161, 166, 168–169]. Відповідно, цей процес є синхронним часу формування звірино-стилю іраномовних кочівників Євразії. Оскільки в мистецтві осілих іранців у цей період образ воїнського божества не дістав виразної візуалізації та іконографії, можна спробувати ідентифікувати його в мистецтві номадів. Мистецтво безписемних кочівників Євразії I тис. до н. е. мало розгалужений зооморфний код [Раевский, Кулланда, Погребова 2016], що має сприяти реконструкції образу скіфського воїнського божества.

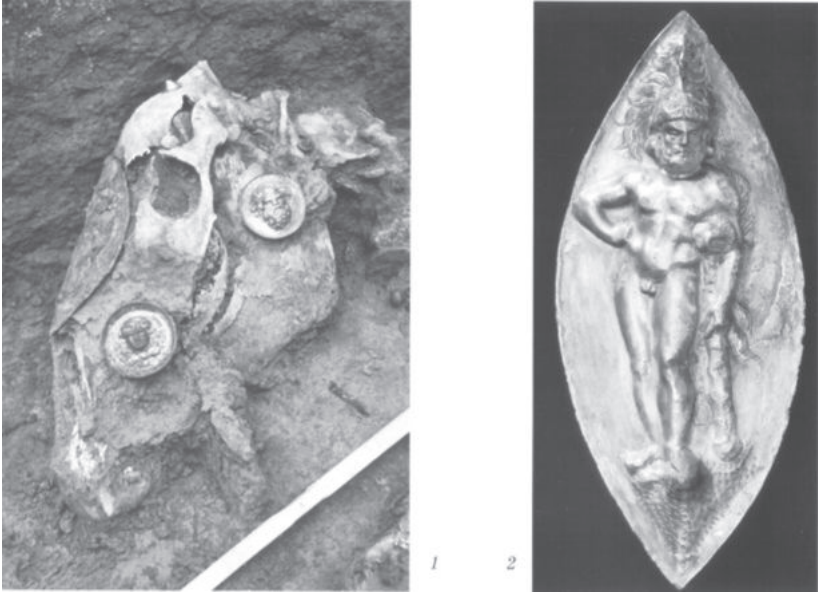
Що стосується можливості існування *антропоморфного* образу воїнського божества в мистецтві скіфів, то можна погодитися з припущенням С. С. Бессонової, що в міфології скіфів “комплекс Індри-Веретрагни” був представлений образом Геракла і, можливо, Ареса [Бессонова 1983, 44–45]. Відповідно, витвори із зображенням Геракла, що дістали розповсюдження в кочівників Північного Причорномор’я з IV ст. до н. е. [Граков 1950, 7–18; Русяєва 2001, 53–62], можуть бути пов’язані не тільки з Таргітаєм і “скіфською генеалогічною легендою” [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 294, *ком.* 379], а й з воїнським божеством, як це було пізніше в осілих іранських народів, у яких, як зазначалося, за іконографією Геракла вбачався “Веретрагна-Геракл-Арес”. У зв’язку з цим можна припустити, що в описі скіфського пантеону Геродотом прописані поруч Геракл і Арес можуть трактуватися як втілення єдиного воїнського божества (καὶ Ἡρακλέα καὶ Ἄρεα – *Herod., Hist., IV, 59.1*)²⁰. Відзначимо знахідку в кургані Бабина Могила срібного з позолотою кінського налобника із зображенням того ж іконографічного типу “Геракл, котрий відпочиває”²¹ (мал. 9)²², що й згадана статуя “Геракла-Веретрагни” із Селевкїї-на-Тигрі (мал. 3) та рельєф у Немруд Дазі з “Веретрагнуою-Гераклом-Аресом” (мал. 2). Якщо образ Геракла на цьому налобнику ніс у собі семантику воїнського божества (“скіфського Веретраг-

²⁰ Пор.: [Кузьмина 2002, 29].

²¹ Див.: [Давыдова 1997, 54–60, *рис.* 1–2].

²² Див. докладніше: [Мозолевский, Полин 2005, 304; Трейстер 2005, 502–512].

ни”), то логічно буде припустити, що розміщення такого зображення на кінській упряжі перетворювало цю тварину на уособлення воїнського божества. За 14-м *Яитом* відомо, що кінь був інкарнацією Веретрагни (*Яит* 14, 9), а отже, в цьому випадку може йтися про візуальне (“Геракл”) та “фізичне” (кінь) відтворення образу воїнського бога²³.

Мал. 9. Кінський налобник з кургану Бабина Могила, IV ст. до н. е. (за [Мозолевский, Полин 2005, табл. 6, 1–2])

Суспільство номадів було мілітаризованим, а зооморфні сюжети здебільшого прикрашали предмети озброєння та кінського спорядження – фактично три чверті [Кантарович 2014, 50]. Саме військове середовище формувало естетичні та семантичні принципи скіфського мистецтва [Мелюкова 1989, 101], а отже, закодованість у ньому образів воїнського божества є закономірним явищем. У зв’язку з цим дослідники неодноразово вказували на можливість відображення на витворах скіфо-сакського звіриного

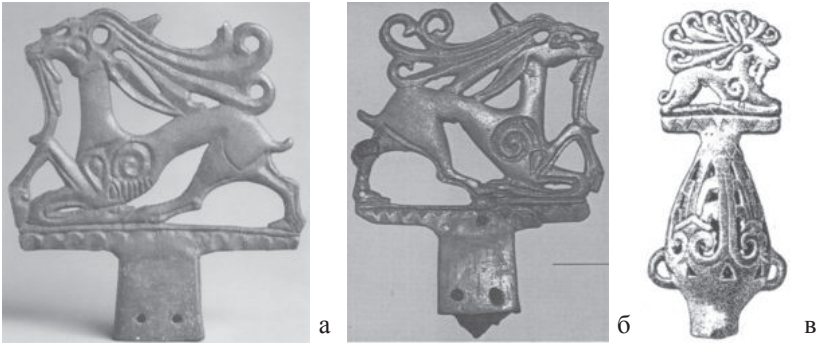
²³ Звернемо увагу, що кінь був однією з двох зооморфних інкарнацій Веретрагни, що несла над своїм чолом силу-ата. Другою такою твариною був бик (*Яит* 14, 7).

стилю одиничних зооморфних образів Веретрагни, як-от Бик, Вепр, Кінь, Верблюдо тощо [Ghirshman 1977, 27–38; Бессонова 1984, 9–10; Болтрик 1998, 80–82; Кузьміна 2002, 17–18, 22–24, 28–29; Королькова 2006, 85; Прохорова 2007; Медведев 2008, 124; Дарчиев 2008, 143–161, 203–215; Гуляев 2010, 225; Кантарович, Грибкова 2011, 144]. Аналіз декору скіфської клинкової зброї наводить на думку, що, попри одиничні зображення, військове божество могло мати і декілька образотворчих втілень²⁴ на одному витворі одночасно [Вертиєнко 2015, 190]. Ми вже акцентували увагу на *парі* з числа інкарнацій Веретрагни, що згадується у *скіфській клятві* за повідомленням Лукіана Самосатського (II ст. н. е.) (Лус., *Тох.*, 11, 12, 38) – “*вітром* та *мечем*”, де задіяні **1** та **10** (остання) інкарнації. Припустімо, що ця пара виступає як *альфа* та *омега* – стислий варіант всієї ритуально-магічної формули [Вертиєнко 2012, 41–52]. Отже, на нашу думку, втілення воїнського божества в скіфському мистецтві можуть утворювати певні пари. Відповідно, було достатньо двох образів (або їхнього поєднання) для відтворення цілісного образу воїнського божества, без необхідності зображення всіх десяти. Ми пропонуємо гіпотетичну схему утворення таких зооморфних пар, організованих за принципом наведеної пари, яка об’єднала першу та останню з інкарнацій Веретрагни за 14-м *Яштом*, тобто за принципом доцентрового поєднання відомих зооморфних втілень цього іранського воїнського божества. Втім, подібна організація дуальних форм, імовірно, не була “канонічною”, на що може вказувати наведена нами вище інтерпретація семантики кінського налобника з Бабинної Могили, де, можливо, відбулося поєднання третьої та останньої інкарнацій.

Попри те що в мистецтві Скіфії існував власний, дуже нечисленний образ бика [Дарчиев 2008, 159–161; Кантарович 2015, 518–552], у світосприйнятті давніх іранських народів до цього ж класу тварин міг належати й олень, образ якого є дуже розповсюдженим в образотворчій традиції номадів. У давньоіранській мові “олень” **gauāžna-* є компаундом **gau-* “бик” та основи **ažna-* від дієслівного кореня **1až-* – “гнати, поганяти” [ЭСИЯ, I, 288–289;

²⁴ Щодо образів синтетичних та фантастичних істот у скіфському звіриному стилі див.: [Полидович 2015, 85–142].

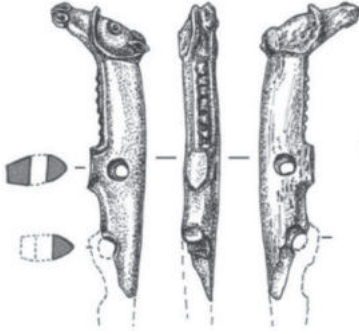
III, 207–208; Эдельман 2009, 49]. Оскільки першою частиною **gaçažna*- “олень” є **gau-* “бик”, імовірно, що в уявленнях давніх іранців ці тварини належали до одного класу. Таким чином, у мистецтві скіфів зображення оленя могли бути заміником для бика і, припустимо, існувала друга пара: **бик / олень (2) – цап (9)**. Синкретичний образ “оленя-цапа” представлений на навершях IV ст. до н. е. із Чмиревої Могили, Гайманової Могили та Товстої Могили²⁵ (мал. 9а–в) [Полидович 2015, 88], а також на групі кінських налобників сер. IV – поч. III ст. до н. е. [Кантарович 2015, 567–572, 1546].

Мал. 9. Скіфські навершя IV ст. до н. е. із Чмиревої Могили (а), Гайманової Могили (б) та Товстої Могили (в) (за: а – [Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, III, 273]; б – [Бидзиля, Полин 2012, табл. 19, рис. 378]; в – [Мозолевський 1979, 118 (102)])

Третя пара: **кінь (3) – баран (8)**. Хоча ця пара й нечисленна в синкретичній формі у скіфському мистецтві. Образ коня-барана, зокрема, вбачається на кістяному псалії із зібрання Ермітажу (інв. № 2533/2, випадкова знахідка) [Рябкова 2014, 206, рис. 1, 2, 5; 213–214] (мал. 10). Аналогом також може бути візуальний образ гірського козла іконографічного типу І-П-1 “Бобрицько-ульський” за А. Р. Кантаровичем 2-ї пол. VII – 1-ї пол. V ст. до н. е. [Кантарович 2015, 446, 453–458, 1496]. В іконографії пластини з кургану № 35 біля с. Бобриці [Грібкова 2012, 61–62, 68, рис. 1, 1; Полидович 2017, 174, рис. 2, 1], яка налужить до вказаного типу, В. А. Іллінська вбачає риси коня [Іллінська 1971, 76–77; 75, рис. 2, 6]

²⁵ Див. також: [Золото степу 1991, 323 (140), 365; Раевський, Кулланда, Погребова 2016, табл. IV, 2–3].

Мал. 10. Кістяний псалій із зображенням коня-барана (?), випадкова знахідка (Кубань?), Санкт-Петербург, Державний Ермітаж, інв. № 2533/2 (за [Рябкова 2014, 206, рис. 1, 5])

Мал. 11. Золота пластина з кургану № 35 біля с. Бобриці (за [Полидович 2017, 174, рис. 2,1])

(мал. 11). Крім того, у скіфському мистецтві має місце образ грифобарана²⁶, який поєднує риси хижого птаха, барана та коня і який пов'язується з Веретрагнуою [Кузьміна 2002, 28–29; Табл. VIII, 1–3].

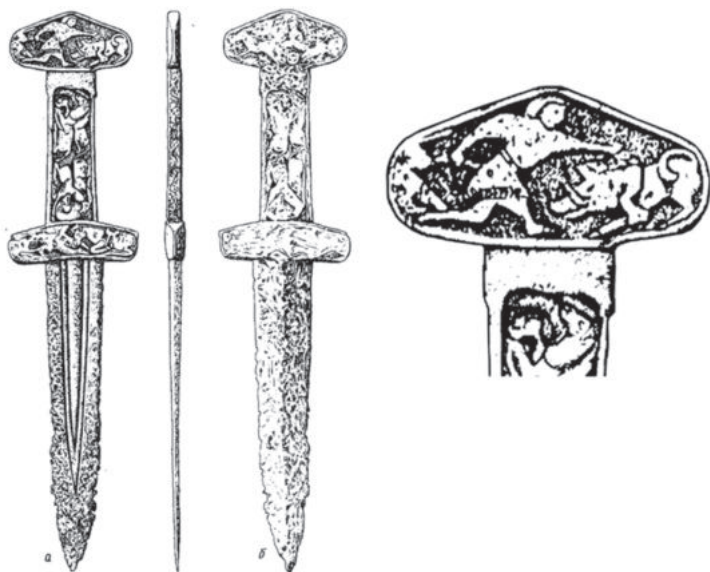

Мал. 12. Кинджал з кургану № 1 сарматського могильника “Дачі” біля м. Азова Ростовської області, друга половина I ст. н. е. (за [Прохорова 2007, 51–58])

²⁶ Див.: [Рябкова 2014, 213–214; Кантарович 2015, 797–806].

Четверту пару: *верблюд* (4) та птах *Варезн* (7) – зображено, зокрема, на церемоніальному кинджалі з кургану № 1 сарматського могильника “Дачі” біля м. Азова Ростовської області I ст. н. е.²⁷ (мал. 12).

П’ята пара: *юнак* (5) – *вепр* (6). Зображення *юнака* (?) та *вепра* міститься на наверші залізного кинджала з долини р. Ачик III–I ст. до н. е. (випадкова знахідка) (мал. 13)²⁸.

Мал. 13. Залізний кинджал з долини р. Ачик, III–I ст. до н. е. (випадкова знахідка) (за [Суразаков 1979, 267, рис. 2])

²⁷ Див. також: [Проخورова 2007, 51–58; Вертиенко 2015, 184–193; Зацеская 2015, 189–231; 2015а, 57–62, рис. 11].

²⁸ Можна навести й ще декілька прикладів клинкової зброї номадів Євразії, які декоровані зображенням вепра. Це бронзовий кинджал з Аржану, навершя рукояті якого прикрашене фігуркою вепра [Черемисин 2008, 31; 100, табл. VIII, 17] та зображення кабана, вирізане на піхвах кинджала з могильника Узунтал [Черемисин 2008, 31]. Образ вепра також зустрічається на декорі піхов скіфських церемоніальних мечів (курган Ушаківського біля ст. Єлизаветівської [Artamonow 1970, Taf. 330], Велика Білозерка [Торал, Терна, Роровіці 2014, 49, Fig. 14; Золото степу 1991, 358 (кат. № 89)]).

З кола всіх зооморфних образів саме *вепр* є найпоширенішим втіленням Веретрагни. Його опис подано в *Яутмах* 14, 15 (2–8), 10, 70 (3–9) і 10, 127 (2–8). Найдокладнішу версію містить *Яутм* 10, 70, переклад якої ми надаємо за рукописом Yasht Codex E1 (1601 p.), fol. 352v–353r [Kotwal, Hintze 2008, 415–416]:

[...] vərəθraγnō ahuraδātō hū-kəhrpa varāzahe paētərənō tiži-dąstrahe aršnō tiži-asūrahe hakərət-janō varāzahe anu-pōiθβahe grantahe paršuunikahe taxmahe aiiaṅhō-pādahe aiiaṅhō-zastahe aiiaṅhō-jiiehe aiiaṅhō-dumahe aiiaṅhō-paitiš xʼarənahe	[...] Веретрагна, Ахурою створений, В подобі Вепра, Обороноздатного, гострозубого, Самця гостроікластого, Що враз вбиває кабана, Неприступного, лютого, Рябомордого, відважного, Залізногого (позаду), залізногого (попереду), Залізносухожильного, залізнохвостатого, залізнощелепного.
--	--

Особливий інтерес викликає те, що в останніх рядках *Яутма* 10, 70 частини тіла вепра асоціюються з *aiiaḥ-*, тобто залізом або металом²⁹ (пор.: *Яутм* 13, 3, 45; *Відевдат* 4, 50). Цю асоціацію можна пов’язати з образом клинкової зброї, а саме кинджалом (*karəta-*)³⁰, характерною і єдиною зброєю Веретрагни як чоловіка-Воїна за *Яутом* 14, 27 (E1, fol. 354r–354v) [Kotwal, Hintze 2008, 415–416].

ahmāi dasəmō ājasat̄ vazəmnō vərəθraγnō ahuraδātō vīrahe kəhrpa raēuuatō srīrahe mazdaδātahe baraṭ karətəm zaraniīō-saorəm frapixštəm vīspō-paēsəṅhem auuaθa ājasat̄ [...]	До нього вдесьте прийшов рушійний Веретрагна, Ахурою створений, В подобі Воїна сяючого, Гарного, Маздою створеного, Приніс кинджал золотооздоблений, Вбраний усіма прикрасами, Так прийшов [...]
--	--

²⁹ Використаний термін *aiiaḥ-* можна також перекласти як “бронза” [ЭСИЯ, I, 146–147].

³⁰ У бою колочі удари кинджалом завдаються знизу, що можна порівняти з тим, як вепр використовує свої ікла для поразки супротивника. Як слушно помітив І. Гершевич, ремінісценція цієї особливості нападу кабана, ймовірно, подана в *Яутмі* 10, 71 [Gershevitch 1959, 107, 221]. Втім, за П. О. Шерве: “with one *blow he strikes down the opponents” [Skjærvø 2005 (2006), 98].

Концептуальна асоціація “вепр – залізо” може мати ще один семантичний рівень, безпосередньо пов’язаний зі способами полювання на цю тварину, який стає ефективним тільки з доби палеометалу, з появою мисливських знарядь із металевими наконечниками³¹. І з цієї причини, починаючи з епохи бронзи, на території степової та лісостепової зони Євразії, а також Ірану починає розвиватися культ вепра [Ермолов 1980, 161], який стає базовим зооморфним втіленням воїнського божества³². Зокрема, у мистецтві скіфів існують зображення трьох різних способів полювання на вепра: вершника зі списом за допомогою собак³³; лучника³⁴; пішої людини, озброєної кинджалом³⁵. Образ вепра і всі три зазначені способи полювання на нього також мали поширення в мистецтві Ірану, починаючи від Ахеменідського періоду і по Сасанідський включно³⁶ (мал. 14–24). Ми вже мали можливість відзначити, що зображення полювання на вепра в іранському світі могли бути пов’язані з поняттям царської ініціації. Відповідно, наявність мотивів вепра / полювання на вепра на різних предметах, і особливо на декорі зброї, могли маркувати вищий соціальний статус їхніх власників у військовій ієрархії іранських народів. Саме цією “елітарністю” може пояснюватися порівняна нечисленність зображень вепра у скіфському мистецтві³⁷ [Вертієнко 2015, 107–113].

³¹ Ймовірно, що через те, що вбити вепра було можливо тільки за допомогою металевої зброї, у свідомості прадавніх іранських народів сформувався асоціативний зв’язок між “вепром” і “залізом”, що поєднував їх як концепт у єдине ціле на рівні матеріалу та сутності [Вертієнко 2014, 140–148].

³² Див. докладніше: [Benveniste, Renou 1934, 70–71; Ghirshman 1977, 27–38; Francfort 2002, 117–142; Черемисин 2008, 28–33; Дарчиев 2008, 170–225].

³³ Розпис склепу № 9 Неаполя Скіфського [Зайцев 2003, 206, рис. 136].

³⁴ Золоті поясні пластини із Сибірської колекції Петра I [Артамонов 1973, 136, рис. 184; 137, рис. 185].

³⁵ Навершя залізного кинджала з долини р. Ачік (мал. 11) (імовірно, ця зброя могла безпосередньо використовуватися для такого полювання), золота пластина з Туви [Грач Н., Грач А. 1980, II, 12]).

³⁶ Див. докладніше: [Erdmann 1942, 345–383; Вертієнко 2014, 273; 2014а, 109–110].

³⁷ Щодо образу вепра в мистецтві скіфів див.: [Кантарович 2011, 34–41; 2015, 522–552, 1530–1541].

Мал. 14. Печатка, Ахеменідський період, Paris, Bibl. Nationale (за [Francfort 2002, 124, fig. 13])

Мал. 15. Циліндрична печатка, Ахеменідський період, London Brit. Mus. ANE 89144 (за [Curtis, Tallis 2005, 228, fig. 417])³⁸

Мал. 16. Сасанідська гема (за [Брагинский 1991, 233])³⁹

Мал. 17. Відбиток ефталітської або кушанської печатки (за [Фрай 2002, рис. 56])

Мал. 18. Архітектурний фриз, Сасанідський період (за [Фрай 2002, рис. 105])

Мал. 19. Архітектурний фриз, Сасанідський період, New York, Metropolitan Museum, Rogers Fund, 1932 MMA 32.150.22 (© Photo courtesy of The Metropolitan Museum of Art)

³⁸ Поп.: [Francfort 2002, 124, fig. 12–14; Curtis, Tallis 2005, 228, fig. 416 (London, Brit. Mus. ANE 120325)].

³⁹ Див. також приклади інших гем із зображеннями кабанів: [Борисов, Луконин 1963, 185–186 (745–752)].

Мал. 20. Срібне блюдо,
Сасанідський період,
Санкт-Петербург, Ермітаж
(за [Кинжалов, Луконин 1960,
ил. 2; Harper 1981, pl. XIV])

Мал. 21. Срібне блюдо,
Сасанідський період, Washington,
Smithsonian Institution, Freer Gallery
of Art and Arthur M. Sackler Gallery;
F1934.23 (за [Harper 1981, pl. X])

Мал. 22. Рельєф у Так-е Бостані,
Сасанідський період
(за [Vanden Berghe 1983, pl. 39]).

Мал. 23. Рельєф у гробниці
Фенг Хету, Сасанідський
період (промальовування за
[Skupniewicz 2009, 51, fig. 1])⁴⁰

Отже, завершуючи наш огляд шляхів відтворення образу давньоіранського воїнського божества в тексті та мистецтві іранських народів, можна дійти таких висновків.

Усна традиція гімнів богам іранського пантеону, яка знайшла подальше письмове втілення в *Яштах* Молодшої Авести за Саса-

⁴⁰ Пор.: [Skupniewicz 2009, 51, fig. 2; 57, fig. 15; 59, fig. 17; 60, fig. 22, 23; 62, fig. 26].

нів, формується на початку I тис. до н. е. Хоча ці божества були адаптовані зороастрійською релігією, у текстах Молодшої Авести значної мірою збереглися та відбилися дозороастрійські архаїчні уявлення. Майже синхронно, із VII ст. до н. е., відбувається й процес складання зооморфних образів у мистецтві іраномовних номадів, які мали усну традицію, дотичну до загальноіранської.

Мал. 24. Штукована архітектурна панель, Сасанідський період (за [Фрай 2002, рис. 101])

Оскільки скіфське суспільство мало виразний мілітаризований характер, особливе вшанування номадами саме воїнського божества на кшталт Веретрагни не підлягає сумніву. Відтак наративні образи цього бога можуть мати візуальне відтворення в мистецтві іраномовних номадів Євразії, причому, можливо, навіть більш адекватне, ніж у самому Ірані в пореформені часи. Для скіфського візуального образу воїнського божества характерні зооморфність, поліморфність і дуальність. Не можна виключати, що як і в інших іранських народів, образ скіфського воїнського божества в IV ст. до н. е. міг асоціюватися з еллінськими Гераклом та Аресом у сприйнятті античних авторів.

У мистецтві осілих іранських народів образ Веретрагни міг проявлятися в низці зооморфних зображень (протоми вепра). Натомість антропоморфний візуальний образ Веретрагни оформлюється лише на межі ер. Найімовірніше, саме під грецьким впливом він втрачає зооморфність, здобуває антропоморфний вигляд і синкретизується з Гераклом і Аресом. У Кушанський Бактрії в нумізматиці формується антропоморфний образ Веретрагни в подібні воїна зі списом та птахом (*Варегною?*) на шоломі. Проте він існує лише нетривалий час на єдиному штампі монет часу Канішки й не знаходить подальшого розвитку. Характерною

⁴¹ Пор.: [Фрай 2002, рис. 100].

тенденцією було також і те, що в мистецтві як осілих, так і кочових іраномовних народів для візуалізації образів власних божеств використовувалися чужі іконографічні схеми, зокрема еллінські та римські.

СКОРОЧЕННЯ

- ВДИ – Вестник древней истории. Москва.
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры РАН. Ленинград / Санкт-Петербург.
СА – Советская археология. Москва.
ЭСИЯ – *Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков*. Т. I–III. Москва, 2000–2007.
JAOS – Journal of the American Oriental Society. New Haven / Baltimore.

ЛІТЕРАТУРА

- Абдуллаев К.* О культуре Геракла в Бактрии (некоторые вопросы иконографии) // **История материальной культуры Узбекистана**. Вып. 22. Ташкент, 1988.
- Артамонов М. И.* **Сокровища саков. Аму-Дарьинский клад, Алтайские курганы, Минусинские бронзы, Сибирское золото**. Москва, 1973.
- Бессонова С. С.* **Религиозные представления скифов**. Киев, 1983.
- Бессонова С. С.* О культуре оружия у скифов // **Вооружение скифов и сарматов**. Киев, 1984.
- Бидзиля В. И., Полин С. В.* **Скифский царский курган Гайманова Могила**. Киев, 2012.
- Болтрик Ю. В.* Вепрь – один из символов скифского Ареса // **Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь. Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения проф. М. И. Артамонова. Санкт-Петербург, 9–12 декабря 1998 г.** Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 1998.
- Борисов Л. Я., Луконин В. Г.* **Сасанидские геммы**. Ленинград, 1963.
- Брагинский И.* Веретрагна // **Мифы народов мира** / Ред. С. А. Токарев. Т. 1. Москва, 1991.

Вертиєнко А. В. К персонификации скифского воинского божества в *Лис.*, Тох., 38 // **Східний світ**. 2012. № 3.

Вертиєнко А. В. Образ вепря в иранской традиции – нарратив и визуализация // **Stratum plus**. № 3: “Война и мир” на берегах Понта Эвксинского. 2014.

Вертиєнко А. В. Оружие Веретрагны и воин-вепрь в паниранской среде // **Восток, Европа, Америка в древности**. Вып. 3: Сборник научных трудов XVIII Сергеевских чтений / Труды исторического факультета МГУ. Вып. 68, Сер. 2: Труды исторического факультета МГУ; 29а. Москва, 2014а.

Вертиєнко А. В. Сарматские церемониальные кинжалы в контексте иранских представлений // **Древние культуры, обряды, ритуалы: памятники и практики** / Гл. ред. Е. П. Токарева. Зимовники, 2015.

Вертієнко Г. В. Священні втілення Веретрагни в *Яшті* 14 // **Polyrphonia Orientis: мова, література, історія, релігія. До ювілею В. С. Рибалкіна**. Київ, 2013.

Вертієнко Г. В. Концепт ВЕПРЯ в молододавєстійських текстах // **Мовні і концептуальні картини світу**. Вип. 50. Ч. 1. Київ, 2014.

Вертієнко Г. В. “Хто серед безтілесних божеств найбільш озброєний?” (втілення Веретрагни за 14-м *Яштом*) // **Археологія і давня історія України**. Вип. 2 (15): Старожитності раннього залізного віку. Київ, 2015.

Вертієнко Г. В. Визуалізація образу воїнського божества в іранському світі // **XXI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції**. Київ, 2017.

Грач Н. Л., Грач А. Д. Опыт расшифровки семантики золотой композиции скифского времени из Центральной Азии // **Краткое содержание докладов Среднеазиатско-Кавказских чтений. Ноябрь 1980 г.** Ленинград, 1980.

Граков Б. Н. Скифский Геракл // **КСИИМК**. 1950. Вып. XXXIV.

Грене Ф. Знание *Яштов* Авесты в Согде и Бактрии по данным иконографии // **ВДИ**. 1993. № 4.

Грібкова А. А. Зооморфні сюжети на пластинах-аплікаціях з курганів Дніпровського Лісостепу на основі колекції Музею

історичних коштовностей України // **Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво: погляд крізь віки” – Київ, Музей історичних коштовностей України, 14–16 листопада 2011 р.** Київ, 2012.

Гуляев В. И. **На восточных рубежах Скифии (древности донских скифов).** Москва, 2010.

Давыдова Л. И. Статуя Геракла IV в. до н. э. из собрания Эрмитажа. Иконография и атрибуция // **Труды Государственного Эрмитажа.** Т. XXVIII. Санкт-Петербург, 1997.

Дарчиев А. В. **Скифский военный культ и его следы в осетинской Нартиаде.** Владикавказ, 2008.

Дашков С. Б. **Цари царей – Сасаниды. Иран III–VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях.** Москва, 2008.

Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. **Народы нашей страны в “Истории” Геродота.** Москва, 1982.

Ермолов Л. Б. К вопросу о происхождении культа кабана в скифское время // **Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Материалы I Всесоюзной археологической конференции.** Кемерово, 1980.

Зайцев Ю. П. **Неаполь Скифский (II в. до н. э. – III в. н. э.).** Симферополь, 2003.

Зацеская И. П. О стилистических особенностях трех кинжалов сарматской эпохи I века до новой эры – II века новой эры // **Археологический сборник Государственного Эрмитажа.** Вып. 40: Материалы и исследования по археологии Евразии. Санкт-Петербург, 2015.

Зацеская И. П. Стилистические особенности декора трех кинжалов сарматской эпохи I в. до н. э. – II в. н. э. // **Война и военное дело в скифо-сарматском мире: материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой (с. Кагальник, 26–29 апреля 2014 г.).** Ростов-на-Дону, 2015а.

Золото степу. Археологія України / За ред. П. П. Толочка. Київ – Шлезвіг, 1991.

Іллінська В. А. Золоті прикраси скіфського золотого убору // **Археологія.** 1971. № 4.

Канторович А. Р. Кабан в восточноевропейском зверином стиле: типы изображений и истоки образа // **Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве. Материалы V Международной конференции “Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве”**, посвященной памяти Г. А. Федорова-Давыдова. Казань – Астрахань, 2011.

Канторович А. Р. Скифский звериный стиль Восточной Европы и категории украшаемых вещей // **Феномен Більського городища – 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007)**. Збірник матеріалів наукової конференції. Київ – Полтава, 2014.

Канторович А. Р. **Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция**. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва, 2015.

Кантарович А. Р., Грибкова А. А. Золотая пластина из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины и сюжет лежащего кабана в скифском зверином стиле // **ВДИ**. 2011. № 4.

Кинжалов Р. В., Луконин В. Г. **Памятники культуры Сасанидского Ирана**. Ленинград, 1960.

Королькова Е. Ф. **Звериный стиль Евразии. Искусство племен нижнего Поволжья и южного Приуралья в скифскую эпоху (VII–IV вв. до н. э.). Проблемы стиля и этнокультурной принадлежности**. Санкт-Петербург, 2006.

Кузьмина Е. Е. **Мифология и искусство скифов и бактрийцев**. Москва, 2002.

Луконин В. Г. **Искусство Древнего Ирана**. Ленинград, 1977.

Медведев А. П. **Сарматы в верховьях Танаиса**. Москва, 2008.

Мелюкова А. И. Скифское искусство звериного стиля // **Археология СССР. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время**. Москва, 1989.

Мозолевский Б. Н., Полин С. В. **Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могила)**. Киев, 2005.

Мозолевський Б. М. **Товста Могила**. Київ, 1979.

Полидович Ю. Б. Образы фантастических животных в искусстве народов скифского мира // **Донецкий археологичний збірник**. 2014/2015. № 18/19. Вінниця, 2015.

Полидович Ю. Б. Один из мотивов изображения горного козла в раннескифском искусстве // **Краткие сообщения Института археологии РАН**. Вып. 248. Москва, 2017.

Прохорова Т. А. Кинжал из кургана № 1 могильника “Дачи” как мифо-ритуальный символ // **Археологические записки**. Вып. 5. Ростов-на-Дону, 2007.

Пугаченкова Г. А. Геракл в Бактрии // **Древние цивилизации. От Египта до Китая**. Москва, 1997.

Раевский Д. С., Куланда С. В., Погребова М. Н. **Визуальный фольклор. Поэтика скифского звериного стиля**. Москва, 2016.

Русяева М. В. Образ Геракла на пам’ятках ювелірного мистецтва IV ст. до н. е. з Північного Причорномор’я // **Музейні читання. Матеріали наукової конференції, грудень 2000 р. Київ, Музей історичних коштовностей України**. Київ, 2001.

Рябкова Т. В. Три костяных псаля из Прикубанья в коллекции Эрмитажа // **Археологические вести**. 2014. Вып. 20.

Суразаков А. С. Железный кинжал из долины Ачик Горно-Алтайской автономной области // **СА**. 1979. № 3.

Трейстер М. Ю. Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила // **Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могила)**. Киев, 2005.

Фрай Р. **Наследие Ирана** / Пер. с англ. Москва, 2002.

Черемисин Д. В. **Искусство звериного стиля в погребальных комплексах рядового населения пазырыкской культуры: семантика звериных образов в контексте погребального обряда**. Новосибирск, 2008.

Шагалина Н. Трансформация образа божества войны и победы в древнем искусстве Средней Азии // **SAN’AT. Журнал Академии искусств Узбекистана**. 2010. Вып. № 2. (Электронне видання. Режим доступу: URL: http://sanat.orexca.com/2010-rus/2010-2-2/natalya_shagalina/).

Эдельман Д. И. **Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Лексика**. Москва, 2009.

Ackerman Ph. Verethragna Avatars on the Shosoin Painted Screen Panels // **Iranica Antiqua**. 1964. Vol. 4.

al-Salihi W. I. The Weary Hercules of Mesene // **Mesopotamia**. 1987. № 22.

Artamonow M. **Goldschatz der Skythen in der Ermitage**. Prag, 1970.

Benveniste E., Renou L. **Vr̥tra et Vr̥θragna. Étude de anthologie Indo-Iranienne**. Paris, 1934.

Boyce M. **A History of Zoroastrianism**. Vol. 1: The Early Period. Leiden, 1975.

Boyce M., Grenet Fr. **A History of Zoroastrianism**. Vol. 3: Zoroastrianism ande Macedonian and Roman Rule. Leiden, 1991.

Choksy J. K. A Sāsānian Monarch, His Queen, Crown Prince and Deities: The Coinage of Wahram II // **American Journal of Numismatics**. 1989. Vol. 1.

Compareti M. The Representation of Zoroastrian Divinities in Late Sasanian Art and their Description according to Avestan Literature // **ARAM. Zoroastrianism in the Levant and the Amorites**. 2014. Vol. 26, nos. 1&2.

Curtis J., Tallis N. **Forgotten Empire. The World of Ancient Persia**. London, 2005.

Curtis V. S. Ancient Iranian Motifs and Zoroastrian Iconography // **The Zoroastrian Flame. Exploring Religion, History and Tradition** / Ed. by A. Williams, S. Stewart, A. Hintze. London – New York, 2016.

Duchesne-Guillemain J. A la recherche d’un art mazdéen // **The Memorial Volume of the Vth International Congress of Iranian Art and Archaeology**, Tehran – Isfahan – Shiraz, 11th – 18th April 1968. Vol. I. Tehran, 1972.

Duchesne-Guillemain J. **Religion of Ancient Iran** / Translated from French. Bombay, 1973.

Erdmann K. Eberdarstellung und Ebersymbolik in Iran // **Bonner Jahrbücher**. 1942. Bd. 147.

Francfort H.-P. Images du combat contre le salinger en Asie centrale (3ème au 1er millénaire av. J.-C.) // **Bulletin of the Asia Institute**. New Series. 2002. Vol. 16.

Gershevitch I. **The Avestan Hymn to Mithra**. Cambridge, 1959.

Ghirshman R. Le passe-bride en défense de sanglier chez les peuples iraniens // **Acta Antiqua Academiae. Scientiarum Hungaricae.** 1977. T. 25.

Gnoli G., Jamzadeh P. “Bahrām (Vərəθraγna)” // **Encyclopaedia Iranica.** Vol. III, Fasc. 5. London, 1988.

Grenet Fr. **La Geste d’Ardashir fils de Pâbag. Kār-nāmag ī Ardaxšēr ī Pâbagān.** Paris, 2003.

Grenet Fr. Zoroastrianism among the Kushans // **Kushan Histories. Literary Sources and Selected Paper from a Symposium at Berlin, December 5 to 7, 2013** / Ed. by H. Falk. Bremen, 2015.

Harper P. O. **Silver Vessels of the Sasanian Period.** Vol. I: Royal Imagery. New York, 1981.

Jongeward D., Cribb J., Donovan P. **Kushan, Kushano-Sasanian, and Kidarite Coins. A Catalogue of Coins From the American Numismatic Society.** New York, 2015.

Kotwal F. K., Hintze A. **The Khorda Avesta and Yašt Codex E1. Facsimile Edition.** Wiesbaden, 2008.

Lipiński E. L’inscription de la statue de Verethragna // **Medoiranica. Proceedings of the International Colloquium organized by the Katholieke Unversiteit Leuven from the 21st to the 23rd of May 1990** / Ed. by W. Skalmowski and A. van Tongerloo / OLA. T. 48. Leuven, 1993.

Morano E. Contributi All’interpretazione Della Bilingue Greco-Partica dell’Eracle Di Seleucia // **Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies Held in Turin, September 7th–11th, 1987 by the Societas Iranologica Europaea, edited by Gherardo Gnoli and Antonio Panaino. Part 1: Old and Middle Iranian Studies.** Roma, 1990.

Pennacchiotti F. A. L’iscrizione Bilingue Greco-Partica Dell’eracle Di Seleucia // **Mesopotamia.** 1987. № 22.

Piras A. *X’arānah-* and the Garlands. Notes about the Avestan and Manichaeian Yima // **Studia Philologica Iranica. Gherardo Gnoli Memorial Volume** / Ed. by E. Morano, E. Provasi, A. V. Rossi. Roma, 2017.

Piotrovsky B., Galanina L., Grach N. **Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C.** Leningrad, 1986.

Potter D. S. The Inscriptions on the Bronze Herakles of Mesene: Vologaeses IV's War with Rome and the Date of Tacitus' 'Annales' // **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**. 1991. Bd. 88.

Shenkar M. Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World // **Magical and Religious Literature of Late Antiquity**. Vol. 4. Leiden – Boston, 2014.

Skjærvø P. O. The Avesta as source for the early history of the Iranians // **The Indo-Aryans of the Ancient South Asia. Language, Material Culture and Ethnicity** / Ed. by G. Erdosy. Berlin – New York, 1995.

Skjærvø P. O. **Introduction to Zoroastrianism**. Harvard, 2005 (2006).

Skupniewicz P. N. Shafted Weapons of Sasanian Hunting Iconography // **Fasciculi Archaeologiae Historicae. The Hunt and Hunting Weapons in Antiquity and the Middle Ages**. Fasc. XXII. Łódź, 2009.

Stein A. **Old Routes of Western Iran. Narrative of an Archaeological Journey Carried Out and Recorded**. London, 1940.

Stein M. A. Zoroastrian Deities on Indo-Scythian Coins // **The Babylonian and Oriental record**, 1887, Vol. I, No. 10.

Thieme P. The “Aryan” Gods of the Mitanni Treaties // **JAOS**. 1960. Vol. 80.

Topal D., Țerna S., Popovici S. Akinakai de tip Soloha în contextul unei noi descoperiri de la Nistrul de Jos // **Peuce. Studii și Cercetări de Istorie și Arheologie**. Serie Nouă. T. XII. Tulcea, 2014.

Vanden Berghe L. **Reliefs rupestres de l'Iran Ancien. Catalogue**. Bruxelles, 1983.

REFERENCES

Abdullayev K. (1988), “O kul'te Gerakla v Baktrii (nekotoryye voprosy ikonografii)”, in *Istoriya material'noy kul'tury Uzbekistana*. Vyp. 22. Tashkent. (In Russian).

Artamonov M. I. (1973), *Sokrovishcha sakov. Amu-Dar'inskiy klad, Altayskiye kurgany, Minusinskiye bronzy, Sibirskoye zoloto*. Moscow. (In Russian).

Bessonova S. S. (1983), *Religioznyye predstavleniya skifov*. Kiev. (In Russian).

Bessonova S. S. (1984), “O kul’te oruzhiya u skifov”, in *Vooruzheniye skifov i sarmatov*. Kiev. (In Russian).

Bidzilya V. I., Polin S. V. (2012), *Skifskiy tsarskiy kurgan Gaymanova Mogila*. Kiev. (In Russian).

Boltrik Yu. V. (1998), “Vepr’ – odin iz simvolov skifskogo Aresa”, in *Skify, KHazary, Slavyane, Drevnyaya Rus’*. *Mezhdunarodnaya konferentsiya, posvyashchennaya 100-letiyu so dnya rozhdeniya prof. M. I. Artamonova. Sankt-Peterburg, 9–12 dekabrya 1998 g. Tezisy dokladov*. Sankt-Petersburg. (In Russian).

Borisov L. Ya., Lukonin V. G. (1963), *Sasanidskiye gemmy*. Leningrad. (In Russian).

Braginskiy I. (1991), “Veretragna”, in Tokarev S. A. (ed.), *Mify narodov mira*, T. 1. Moscow. (In Russian).

Vertiienko A. V. (2012), “K personifikatsii skifskogo voinskogo bozhestva v *Luc.*, *Tox.*, 38”, in *Shidnij svit*, № 3. (In Russian).

Vertiienko A. V. (2014), “Obraz veprya v iranskoj traditsii – narrativ i vizualizatsiya”, in *Stratum plus*. № 3: “*Voyna i mir*” na beregakh Ponta Evksinskogo. (In Russian).

Vertiienko A. V. (2014a), “Oruzhiye Veretragny i vojn-vepr’ v paniranskoj srede”, in *Vostok, Evropa, Amerika v drevnosti*. Vyp. 3: *Sbornik nauchnykh trudov XVIII Sergejevskikh chteniy* [Trudy istoricheskogo fakul’teta MGU. Vyp. 68, Ser. 2: Trudy istoricheskogo fakul’teta MGU; 29a]. Moscow. (In Russian).

Vertiienko A. V. (2015), “Sarmatskiye tseremonial’nyye kinzhaly v kontekste iranskih predstavleniy”, in Tokareva E. P. (ed.), *Drevniye kul’ty, obryady, ritualy: pamyatniki i praktiki*. Zimovniki. (In Russian).

Vertiienko H. V. (2013) “Svyashchenni vtilennyya Veretragny v *Yashti 14*”, in *Polyphonia Orientis: mova, literatura, istoriya, relihiya*. *Do yuvileyu V. S. Rybalkina*. Kuiv. (In Ukrainian).

Vertiienko H. V. (2014), “Kontsept VEPRYa v molodoavestiy’skykh tekstakh”, in *Movni i kontseptual’ni kartyny svitu*. Vyp. 50. Ch. 1. Kyiv. (In Ukrainian).

Vertiienko H. V. (2015), «“Khto sered beztilesnykh bozhestv naybil’sh ozbroenyi?” (vtilennyya Veretragny za 14-m *Yashtom*)», in *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*. Vyp. 2 (15): *Starozhytnosti rann’oho zaliznoho viku*. Kyiv. (In Ukrainian).

Vertiienko H. V. (2017), “Vizualizatsiya obrazu voyins’koho bozhestva v irans’komu sviti”, in *XXI Skhodoznavchi chytannya A. Kryms’koho. Tezy dopovidey mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi*. Kyiv. (In Ukrainian).

Grach N. L., Grach A. D. (1980), “Opyt rasshifrovki semantiki zolotoy kompozitsii skifskogo vremeni iz Tsentral’noy Azii”, in *Kratkoye sodержaniye dokladov Sredneaziatsko-Kavkazskikh chteniy. Noyabr’ 1980 g.* Leningrad. (In Russian).

Grakov B. N. (1950). “Skifskiy Gerakl” in *KSIIMK. Vyp. XXXIV*. (In Russian).

Grenet Fr. (1994), “Znaniye Yashtov Avesty v Sogde i Baktrii po dannym ikonografii”, in *VDI. № 4*. (In Russian).

Hribkova A. A. (2012), “Zoomorfni syuzhety na plastynakh-aplikatsiyakh z kurhaniv Dniprovs’koho Lisostepu na osnovi kolektsiyi Muzeyu istorychnykh koshtovnostey Ukrayiny”, in *Muzeyni chytannya. Materialy naukovoyi konferentsiyi “Yuvelirne mystetstvo: pohlyad kriz’ viky” – Kyiv, Muzey istorychnykh koshtovnostey Ukrayiny, 14–16 lystopada 2011 r.* Kyiv. (In Ukrainian).

Gulyayev V. I. (2010), *Na vostochnykh rubezhakh Skifii (drevnosti donskikh skifov)*. Moscow. (In Russian).

Davydova L. I. (1997), “Statuya Gerakla IV v. do n. e. iz sobraniya Ermitazha. Ikonografiya i atributsiya”, in *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha. T. XXVIII*. Sankt-Petersburg. (In Russian).

Darchiyev A. V. (2008), *Skifskiy voyennyi kul’t i ego sledy v osetinskoy Nartiade*. Vladikavkaz. (In Russian).

Dashkov S. B. (2008), *Tsari tsarey – Sasanidy. Iran III–VII vv. v legendakh, istoricheskikh khronikakh i sovremennykh issledovaniyakh*. Moscow. (In Russian).

Dovatur A. I., Kallistov D. P., Shishova I. A. (1982), *Narody nashey strany v “Istorii” Gerodota*. Moscow. (In Russian).

Ermolov L. B. (1980), “K voprosu o proiskhozhdenii kul’ta kabana v skifskoye vremya” in: *Skifo-sibirskoye kul’turno-istoricheskoye edinstvo. Materialy I Vsesoyuznoy arkheologicheskoy konferentsii*. Kemerovo. (In Russian).

Zaytsev Yu. P. (2003), *Neapol’ Skifskiy (II v. do n. e. – III v. n. e.)*. Simferopol’. (In Russian).

Zatseskaya I. P. (2015), “O stilisticheskikh osobennostyakh trekh kinzhalov sarmatskoy epokhi I veka do novoy ery – II veka novoy

ery”, *Arkheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Vyp. 40: Materialy i issledovaniya po arkheologii Evrazii*. Sankt-Petersburg. (In Russian).

Zateskaya I. P. (2015a), “Stilisticheskiye osobennosti dekora trekh kinzhalov sarmatskoy epokhi I v. do n. e. – II v n. e.”, in *Voyna i voyennoye delo v skifo-sarmatskom mire: materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchënnoy pamyati A. I. Melyukovoy (s. Kagal'nik, 26–29 aprelya 2014 g.)*. Rostov-na-Donu. (In Russian).

Tolochko P. P. (1991), *Zoloto stepu. Arkheologiya Ukrainy*. Kiyv – Schlezvig. (In Russian).

Illins'ka V. A. (1971). “Zoloti prykrasy skifs'koho zolotoho uboru”, in *Arkheolohiya*. № 4. (In Ukrainian).

Kantorovich A. R. (2011), “Kaban v vostochnoyevropeyskom zverinom stile: tipy izobrazheniy i istoki obraza”, in *Dialog gorodskoy i stepnoy kul'tur na evraziyskom prostranstve. Materialy V Mezhdunarodnoy konferentsii “Dialog gorodskoy i stepnoy kul'tur na evraziyskom prostranstve”, posvyashchennoy pamyati G. A. Fedorova-Davydova*. Kazan'; Astrakhan'. (In Russian).

Kantorovich A. R. (2014), “Skifskiy zverinyy stil' Vostochnoy Evropy i kategorii ukrashayemykh veshchey”, in *Fenomen Bil's'kogo gorodishcha – 2014: Do 70-richchya viddilu arkheologii rann'ogo zaliznogo viku Institutu arkheologii NAN Ukrainy ta 80-richchya vid dnya narodzhennya vidatnogo ukrains'kogo arkheologa profesora E. V. Chernenka (1934–2007). Zbirnik materialiv naukovoi konferentsii*. Kyiv; Poltava. (In Russian).

Kantorovich A. R. (2015), *Skifskiy zverinyy stil' Vostochnoy Evropy: klassifikatsiya, tipologiya, khronologiya, evolyutsiya*. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. Moscow. (In Russian).

Kantarovich A. R., Gribkova A. A. (2011), “Zolotaya plastina iz kolleksii Muzeya istoricheskikh dragotsennostey Ukrainy i syuzhet lezhashchego kabana v skifskom zverinom stile”, in *VDI*. № 4. (In Russian).

Kinzhalov R. V., Lukonin V. G. (1960), *Pamyatniki kul'tury Sasanidskogo Irana*. Leningrad. (In Russian).

Korol'kova E. F. (2006), *Zverinyy stil' Evrazii. Iskusstvo plemen nizhnego Povolzh'ya i yuzhnogo Priural'ya v skifskuyu epokhu (VII–*

IV vv. do n.e.). *Problemy stilya i etnokul'turnoy prinaldzhnosti*. Sankt-Petersburg. (In Russian).

Kuz'mina E. E. (2002), *Mifologiya i iskusstvo skifov i baktriytsev*. Moscow. (In Russian).

Lukonin V. G. (1977), *Iskusstvo Drevnego Irana*. Leningrad. (In Russian).

Medvedev A. P. (2008), *Sarmaty v verkhov'yakh Tanaisa*. Moscow. (In Russian).

Melyukova A. I. (1989), “Skifskoye iskusstvo zverinogo stilya”, in *Arkheologiya SSSR. Stepi Evropeyskoy chasti SSSR v skifo-sarmatskoye vremya*. Moscow. (In Russian).

Mozolevskiy B. N., Polin S. V. (2005), *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodyana i Soboleva Mogily)*. Kiev. (In Russian).

Mozolevskyy B. M. (1979), *Tovsta Mohyla*. Kyiv. (In Ukrainian).

Polidovich Yu. B. (2015), “Obrazy fantasticheskikh zhivotnykh v iskusstve narodov skifskogo mira” in *Donets'kiy arkheologichniy zbirnik*. 2014/2015. № 18/19. Vinnitsa. (In Russian).

Polidovich Yu. B. (2017), “Odin iz motivov izobrazheniya gornogo kozla v ranneskifskom iskusstve”, in *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii RAN*. Vyp. 248. Moscow,

Prokhorova T. A. (2007), “Kinzhalskiy kurgan № 1 mogil'nika “Dachi” kak mifo-ritual'nyy simvol”, in *Arkheologicheskiye zapiski*. Vyp. 5. Rostov-na-Donu. (In Russian).

Pugachenkova G. A. (1997), “Gerakl v Baktrii”, in *Drevniye tsivilizatsii. Ot Egipta do Kitaya*. Moscow. (In Russian).

Rayevskiy D. S., Kullanda S. V., Pogrebova M. N. (2016), *Vizual'nyy fol'klor. Poetika skifskogo zverinogo stilya*. Moscow. (In Russian).

Rusyayeva M. V. (2001), “Obraz Herakla na pam'yatkakh yuvelirnoho mystetstva IV st. do n. e. z Pivnichnoho Prychornomor'ya”, in *Muzeyni chytannya. Materialy naukovoyi konferentsiyi, hruden' 2000 r. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostey Ukrayiny*. Kiev. (In Ukrainian).

Ryabkova T. V. (2014), “Tri kostyanykh psaliya iz Prikuban'ya v kollektzii Ermitazha”, in *Arkheologicheskiye vesti*. Vyp. 20. (In Russian).

Surazakov A. S. (1979), “Zheleznyy kinzhalskiy kurgan iz doliny Achik Gorno-Altayskoy avtonomnoy oblasti”, in *SA*. № 3. (In Russian).

Treyster M. Yu. (2005), “Ob izdeliyakh torevtiki iz skifskogo kurgana Babina Mogila”, in Mozolevskiy B. N., Polin S. V. (2005), *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodyana i Soboleva Mogily)*. Kiev. (In Russian).

Fray R. (2002), *Naslediye Irana*; Transl. from English. Moscow. (In Russian).

Cheremisin D. V. (2008), *Iskusstvo zverinogo stilya v pogrebal'nykh kompleksakh ryadovogo naseleniya pazyrykskoy kul'tury: semantika zverinykh obrazov v kontekste pogrebal'nogo obryada*. Novosibirsk. (In Russian).

Shagalina N. (2010), “Transformatsiya obraza bozhestva voyny i pobedy v drevnem iskusstve Sredney Azii” in: *SAN'AT. Zhurnal Akademii iskusstv Uzbekistana. 2010. Vyp. 2.* (electronic edition, URL: http://sanat.orexca.com/2010-rus/2010-2-2/natalya_shagalina/). (In Russian).

Edel'man D. I. (2009), *Sravnitel'naya grammatika vostochno-iran-skikh yazykov. Leksika*. Moscow. (In Russian).

Ackerman Ph. (1964), “Verethragna Avatars on the Shosoin Painted Screen Panels”, in *Iranica Antiqua*. Vol. 4.

al-Salihi W. I. (1987), “The Weary Hercules of Mesene”, in *Mesopotamia*. № 22.

Artamonow M. (1970), *Goldschatz der Skythen in der Ermitage*. Prag.

Benveniste E., Renou L. (1934), *Vrtra et Vrθragna. Étude de anthropologie Indo-Iranienne*. Paris.

Boyce M. (1975), *A History of Zoroastrianism. Vol. 1: The Early Period*. Leiden.

Boyce M., Grenet Fr. (1991), *A History of Zoroastrianism. Vol. 3: Zoroastrianism and Macedonian and Roman Rule*. Leiden.

Choksy J. K. (1989), “A Sāsānian Monarch, His Queen, Crown Prince and Deities: The Coinage of Wahram II”, in *American Journal of Numismatics*. Vol. 1.

Compareti M. (2014), “The Representation of Zoroastrian Divinities in Late Sasanian Art and their Description according to Avestan Literature”, in *ARAM. Zoroastrianism in the Levant and the Amorites*. Vol. 26, nos. 1&2.

Curtis J., Tallis N. (2005), *Forgotten Empire. The World of Ancient Persia*. London.

Curtis V. S. (2016), “Ancient Iranian Motifs and Zoroastrian Iconography”, in Williams A., Stewart S. & Hintze A. *The Zoroastrian Flame. Exploring Religion, History and Tradition*. London; New York.

Duchesne-Guillemin J. (1972), “A la recherche d’un art mazdéen”, in *The Memorial Volume of the Vth International Congress of Iranian Art and Archaeology, Tehran – Isfahan – Shiraz, 11th–18th April 1968*. Vol. I. Tehran.

Duchesne-Guillemin J. (1973), *Religion of Ancient Iran*; Translated from French. Bombay.

Erdmann K. (1942), “Eberdarstellung und Ebersymbolik in Iran”, in *Bonner Jahrbücher*. Bd. 147.

Francfort H.-P. (2002), “Images du combat contre le salinger en Asie centrale (3ème au 1er millénaire av. J.-C.)”, in *Bulletin of the Asia Institute*. New Series. Vol. 16.

Gershevitch I. (1959), *The Avestan Hymn to Mithra*. Cambridge.

Ghirshman R. (1977), “Le passe-bridge en défense de sanglier chez les peuples iraniens”, in *Acta Antiqua Academiae. Scientiarum Hungaricae*. T. 25.

Gnoli G., Jamzadeh P. (1988), “Bahrām (Vərəθraγna)”, in *Encyclopaedia Iranica*. Vol. III, Fasc. 5. London.

Grenet Fr. (2003), *La Geste d’Ardashir fils de Pâbag. Kār-nāmag ī Ardaxšēr ī Pâbagān*. Paris.

Grenet Fr. (2015), “Zoroastrianism among the Kushans” in H. Falk (ed.), *Kushan Histories. Literary Sources and Selected Paper from a Symposium at Berlin, December 5 to 7, 2013*. Bremen.

Harper P. O. (1981), *Silver Vessels of the Sasanian Period. Vol. I: Royal Imagery*. New York.

Jongeward D., Cribb J., and Donovan P. (2015), *Kushan, Kushano-Sasanian, and Kidarite Coins. A Catalogue of Coins From the American Numismatic Society*, The American Numismatic Society, New York.

Kotwal F. K., Hintze A. (2008), *The Khorda Avesta and Yašt Codex E1. Facsimile Edition*. Wiesbaden.

Lipiński E. (1993), “L’inscription de la statue de Verethragna”, in Skalmowski W. and van Tongerloo A. (eds.), *Medoiranica. Proceedings of the International Colloquium organized by the Katholieke*

Universiteit Leuven from the 21st to the 23rd of May 1990. OLA. T. 48. Leuven.

Morano E. (1990), “Contributi All’interpretazione Della Bilingue Greco-Partica dell’Eracle Di Seleuci”, in Gnoli G. and Panaino A. (eds.), *Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies Held in Turin, September 7th–11th, 1987 by the Societas Iranologica Europaea. Part 1: Old and Middle Iranian Studies*. Roma.

Pennacchietti F. A. (1987), “L’iscrizione Bilingue Greco-Partica Dell’eracle Di Seleucia”, in *Mesopotamia. № 22*.

Piras A. (2017), “*Xvarənah*- and the Garlands. Notes about the Avestan and Manichaean Yima”, in Morano E., Provasi E., Rossi A. V. (eds.), *Studia Philologica Iranica. Gherardo Gnoli Memorial Volume*. Roma.

Piotrovsky B., Galanina L., Grach N. (eds.) (1986), *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C*. Lenin-grad.

Potter D. S. (1991), “The Inscriptions on the Bronze Herakles of Mesene: Vologaeses IV’s War with Rome and the Date of Tacitus’ ‘Annales’”, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. Bd. 88.

Shenkar M. (2014), *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*. Magical and Religious Literature of Late Antiquity. Vol. 4. Leiden; Boston.

Skjærvø P. O. (1995), “The Avesta as source for the early history of the Iranians”, in Erdosy G. (ed.). *The Indo-Aryans of the Ancient South Asia. Language, Material Culture and Ethnicity*. Berlin; New York.

Skjærvø P. O. (2005 (2006)), *Introduction to Zoroastrianism*. Harvard.

Skupniewicz P. N. (2009), “Shafted Weapons of Sasanian Hunting Iconography” in *Fasciculi Archaeologiae Historicae. The Hunt and Hunting Weapons in Antiquity and the Middle Ages*. Fasc. XXII. Łódź.

Stein A. (1940), *Old Routes of Western Iran. Narrative of an Archaeological Journey Carried Out and Recorded*. London.

Stein M. A. (1887), “Zoroastrian Deities on Indo-Scythian Coins”, in *The Babylonian and Oriental record*, Vol. I, No. 10.

Thieme P. (1960), “The ‘Aryan’ Gods of the Mitanni Treaties”, in *JAOS*. Vol. 80.

Topal D., Țerna S., Popovici S. (2014), “Akinakai de tip Soloha în contextul unei noi descoperiri de la Nistrul de Jos”, in *Peuce. Studii si Cercetări de Istorie si Arheologie. Serie Nouă*. T. XII. Tulcea.

Vanden Berghe L. (1983), *Reliefs rupestres de l’Iran Ancien. Catalogue*. Bruxelles.

Г. В. Вертієнко

“Веретрагна, Ахурою створений”:

до іконографії давньоіранського воїнського божества

У статті розглянуті проблеми, пов’язані з іконографією воїнського божества в мистецтві давніх осілих та кочових іраномовних народів. В осілих іранців божество війни та перемоги Веретрагна (*Vərəθraγna*) набуває антропоморфного образу лише в елліністичну добу. Внаслідок релігійного міжкультурного синкретизму він зливається з Гераклом та Аресом. В іконографії йому відповідає постать Геракла (рельєф Антіоха I Каммагенського (69–31 рр. до н. е.) в Немруд Дазі, бронзова статуя Геракла із Селевкії-на-Тигрі (II ст. н. е.)). У Кушанській Бактрії в нумізматиці формується самостійний антропоморфний образ Веретрагни в подобі воїна зі списом, мечем та птахом (*Varegnoo?*) на шоломі. Проте він існує нетривалий час на єдиному відтиску монет (драхм) часу Канішки (127–150 рр. н. е.) й не знаходить подальшого розвитку. Водночас у мистецтві осілих іранських народів образ Веретрагни міг проявлятися в низці зооморфних зображень, зокрема у формі протомів вепра в Сасанідський період (срібне блюдо з Нижньо-Шахаровки, Ермітаж). Що стосується інших зооморфних інкарнацій Веретрагни, які відомі за 14-м *Яштом* Молодшої Авести (окрім Вепра, це Бик, Кінь, Верблюд, Баран і Цап), то не завжди можна впевнено стверджувати належність цих образів саме воїнському божеству.

Із VII ст. до н. е. відбувається процес складання зооморфних образів у мистецтві кочових іраномовних народів, які мали усну традицію та релігійно-міфологічну систему, дотичні до загальноіранської основи. Скіфське суспільство мало мілітаризований характер, і наявність у них культу воїнського божества на кшталт Веретрагни не підлягає сумніву. Скіфське воїнське божество могло візуалізуватися в мистецтві кочовців Євразії в низці індивідуальних, парних та комплексних зооморфних образів. Щодо антропоморфної іконографії воїнського божества, то з IV ст. до н. е. воно могло асоціюватися з еллінським Гераклом, як це характерно і для інших іраномовних народів.

Ключові слова: іранці, скіфи, воїнське божество, Веретрагна, мистецтво, іконографія, образ

А. В. Вертиенко

“Веретрагна, Ахурой созданный”:

к иконографии древнеиранского воинского божества

В статье рассмотрены проблемы, связанные с иконографией воинского божества в искусстве древних оседлых и кочевых ираноязычных народов. У оседлых иранцев божество войны и победы Веретрагна (*Vərəθraγna*) приобретает антропоморфный образ только в эллинистическую эпоху. В результате религиозного межкультурного синкретизма он сливается с Гераклом и Аресом. В иконографии ему соответствует фигура Геракла (рельеф Антиоха I Каммагенского (69–31 гг. до н. э.) в Немруд Даге, бронзовая статуя Геракла из Селевкии-на-Тигре (II в. н. э.)). В Кушанской Бактрии в нумизматике формируется самостоятельный антропоморфный образ Веретрагны в образе воина с копьем, мечом и птицей (*Варегной?*) на шлеме. Однако он существует непродолжительное время на единичном оттиске монет (драхм) времени Канишки (127–150 гг. н. э.) и не находит дальнейшего развития. В то же время в искусстве оседлых иранских народов образ Веретрагны мог проявляться в ряде зооморфных изображений, в частности в форме протомов вепря в Сасанидский период (серебряное блюдо из Нижне-Шахаровки, Эрмитаж). Что касается других зооморфных инкарнаций Веретрагны, которые известны по 14-му *Яшту* Младшей Авесты (кроме Вепря, это Бык, Конь, Верблюд, Баран и Козел), то не всегда можно уверенно говорить о принадлежности этих образов именно воинскому божеству.

С VII в. до н. э. происходит процесс формирования зооморфных образов в искусстве кочевых ираноязычных народов, которые обладали устной традицией и религиозно-мифологической системой, схожими с общеиранской основой. Скифское общество имело милитаризованный характер, и наличие у них культа воинского божества типа Веретрагны не подлежит сомнению. Скифское воинское божество могло визуализироваться в искусстве кочевников Евразии в ряде индивидуальных, парных и комплексных зооморфных образов. Что касается антропоморфной иконографии воинского божества, то с IV в. до н. э. оно могло ассоциироваться с эллинским Гераклом, как это характерно и для других ираноязычных народов.

Ключевые слова: иранцы, скифы, воинское божество, Веретрагна, искусство, иконография, образ

Стаття надійшла 07.06.2017